

UDK: 72.025.3/.4 (497.6 Visoko) “ 2016/2024 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.113

Primljen: 11. 8. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Prethodno priopćenje

Tarik Silajdžić

JU “Zavičajni muzej” Visoko

Visoko, Bosna i Hercegovina

tarik.silajdzic@gmail.com

Neki problemi terenske obrade i konzervacije stećaka na primjeru nekropola s područja Visokog

Apstrakt: Od 2016. godine na širem prostoru Visokog provodi se proces popisa stećaka u okviru projekta *Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području Grada Visoko sa procjenom stanja očuvanosti / oštećenosti*. Do danas je realizirano ukupno 5 faza (2016, 2018, 2020, 2022, 2023–2024) u sklopu kojih su obrađene 32 nekropole s ukupno 424 evidentirana stećka. U osnovi projektnih aktivnosti stoji terenska obrada stećaka koja podrazumijeva čišćenje stećaka/nekropole kao vid preliminarne konzervacije te kompletiranje popratne tehničke dokumentacije. Rezultat projekta je evidencija brojnog stanja i tipološka analiza stećaka koja se potom putem zvaničnih izvještaja, a zatim i u vidu stručnih članaka uvodi u javni akademski diskurs. U pozadini ovog izvještavanja, međutim, stoji vrlo često čitav niz problema i izazova koji stoje na putu ostvarenja konačnog cilja od kojih neki uveliko utiču na rezultate istražnog procesa. Zadatak ovog rada je stoga da se na jednom mjestu pokušaju izložiti osnovni problemi terenske obrade stećaka a na temelju iskustva stečenog na osnovu realizacije projekta popisa stećaka na području Grada Visoko u periodu 2016–2024. godine.

Ključne riječi: stećci, Visoko, konzervacija, arheologija

Abstract: Since 2016, the process of inventorying stećak tombstones has been carried out in the wider area of Visoko as part of the project Location, recording and reconnaissance of stećak tombstones in the area of the City of Visoko with an assessment of the state of preservation / damage. To date, a total of five phases have been implemented (2016, 2018, 2020, 2022, 2023-2024), in which 32 necropolises with a total of 424 recorded stećak tombstones have been processed. The basis of the project activities is the field processing of stećak tombstones, which includes cleaning the stećak tombstones/necropolises as a form of preliminary conservation and completing the accompanying technical documentation. The result of the project is a record of the numerical status and typological analysis of stećak tombstones, which is then introduced into the public academic discourse through official reports and then in the form of professional articles. Behind this reporting, however, there is often a whole series of problems and challenges that stand in the way of achieving the final goal, some of which greatly affect the results of the investigative process. The task of this paper is therefore to attempt to present in one place the basic problems of field processing of stećak tombstones, based on the experience gained from the implementation of the stećak tombstone census project in the area of the City of Visoko in the period 2016 - 2024.

Keywords: stećci, Visoko, conservation, archaeology

Statistička i tipološka obrada stećaka određenog područja, pored analiza skeletnih ostataka i tipologije grobova, analize pokretnog arheološkog materijala, ikonografske i ikonološke analize reljefnih prikaza te analize epigrafske građe predstavlja jedan od glavnih pravaca savremenog pristupa problematici stećaka na prostoru Bosne i Hercegovine. U pitanju je svojevrsna revizija podataka do kojih su već krajem 19. stoljeća došle generacije ranijih istraživača (Ćiro Truhelka, Vladislav Skarić, Moritz Hoernes) kulminirajući u radovima Šefika Bešliagića iz druge polovine 20. stoljeća.¹ Kroz savremena istraživanja, pretežno

¹ Šefik Bešliagić, *Stećci centralne Bosne* (Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1967); Šefik Bešliagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1971); Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1982).

arheološkog karaktera, koja podrazumijevaju površinsko čišćenje i djelimično otkopavanje stećaka, uz formiranje popratne tehničke dokumentacije (skice, tlocrti, fotodokumentacija), nastoji se utvrditi, odnosno provjeriti brojno stanje i tipologija stećaka utvrđena u ranijem periodu. Krajnji rezultat toga predstavljaju najčešće interni izvještaji ili publicirani stručni radovi, koji sadrže statističke podatke različitog tipa uz opis istražnog procesa i s preporukama za daljnje postupanje. U sjeni ovakvih izvještaja, međutim, vrlo često ostaju razne nedoumice i poteškoće koje se javljaju prilikom terenskog rada od kojih mnoge uveliko utiču na rezultate istražnog procesa. U pozadini zvaničnih podataka koji se periodično podastiru stručnoj javnosti nalazi se čitav niz problema koji prate terensku obradu stećaka te je ovaj rad, na neki način, pokušaj sumiranja svih do sada uočenih scenarija, ali i mogućih odgovora na njih. U pripremi rada poslužila su iskustva stečena tokom realizacije projekta popisa stećaka na području Visokog, međutim, vjerujemo da će opisane situacije biti uočene i na područjima daleko van visočkog prostora.

U izlaganju uočenih "scenarija" pokušat će se pratiti pravilan hronološki slijed, počevši od postupka same pripreme za teren pa sve do konačnog završetka terenskih aktivnosti. Prije prelaska na glavni sadržaj rada, međutim, napraviti ćemo najprije kratki osvrt na problematiku stećaka s područja Visokog s posebnim naglaskom na brojnost i stanje istraženosti.

Stećci Visokog – historiografija, brojnost, stanje istraženosti

O stećcima Visokog u historiografiji postoji nekoliko zabilješki. Prve podatke nalazimo u "Visočkoj nahiji" Milenka Filipovića koji kroz opise različitih krajeva i zaselaka Visokog spominje i veliki broj "grčkih grobalja".² Vrijednost ovih podataka leži u tome što oni predstavljaju

² Milenko Filipović, *Visočka nahija* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928), 395, 397, 407, 409, 411, 423, 430–435, 456, 468, 483, 488, 501, 524, 529, 536, 538, 541–542, 546, 549, 553, 556.

indikaciju općeg brojčanog stanja i prostorne distribucije stećaka te kao takvi čine polazni osnov za prve naučno utemeljene pristupe problematiki stećaka s prostora Visokog. Ovdje se prvenstveno misli na djelatnost Šefika Bešlagića, koji je svojim pionirskim radom u oblasti istraživanja stećaka, kako na prostoru cjelokupne Bosne i Hercegovine tako i na prostoru Visokog, utisnuo snažan lični pečat. U svojoj studiji “Stećci centralne Bosne” iz 1967. godine on navodi 20 nekropola raspoređenih u ukupno 15 naselja.³ Samo nekoliko godina kasnije taj broj je porastao na 23 nekropole raspoređene u ukupno 17 naselja.⁴ Sljedeće podatke o stećcima Visokog donosi Pavao Anđelić u sklopu monografije “Visoko i okolina kroz historiju 1”. Kombinirajući podatke Filipovića i Bešlagića, Anđelić navodi oko 50 nekropola raspoređenih u 39 naselja, među kojima su i neka koja ne čine više sastavni dio administrativnog teritorija Grada Visoko.⁵ Ono što je važno istaknuti je činjenica da dobar dio navedenih nekropola uopće ne nalazimo u ranijim popisima Šefika Bešlagića, a radi se o ukupno 12 nekropola.⁶ Posljednje relevantne podatke o stećcima Visokog donosi *Arheološki leksikon BiH* iz 1988. godine, u kojem se navode ukupno 24 nekropole na širem području Visokog. Sve nekropole navedene su u najmanje jednom od ranijih izvora (Filipović, Bešlagić, Anđelić) i potvrđene su na terenu, osim 4 nekropole: 14.38 – Čakina njiva (Bijele Vode), 14.39 – Čekrčići, 14.41 – Čifluk 2 (Čifluk) i 14.242 – Zabuče (Mladeš).⁷

³ Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, 35–38.

⁴ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 167–169.

⁵ U pitanju su mjesta: Trnovci (Kakanj), Sebinje (Kakanj), Vjesolići (Breza) i Ostrlja (Vareš). Anđelić 1984: 190–191.

⁶ Radi se o nekropolama: Grad, Donje Moštre, Seoča (Polje), Skoparnovići (Podubače), Lužnica (Klisarišće), Gračanica (Kovačići), Kopači, Vratnica, Banjer-Zamile, Čekrčići, Goduša (Poređe-Mendići), Podgorani (Polje). Za kompletan popis v. Pavao Anđelić, “Srednji vijek – doba stare bosanske države”, u: *Visoko i okolina kroz historiju I* (Visoko: Skupština opštine, 1984), 189–192.

⁷ Ostale nekropole navedene u ALBiH, regija 14, su: 14.22 – Brijest (Buzići-Mokronoge), 14.28 – Buzići (Buzići), 14.44 – Dobrinjac (Dobrinje), 14.63 – Glavica (Ginje-Gorašnica), 14.66 – Gorani (Gorani), 14.67 – Gorašnica (Ginje-Dvor), 14.69 – Grabošić (Džindići), 14.101 – Grebac (Poriječani), 14.103 – Grebljice (Goduša), 14.122 – Kadinjača (Uvorići),

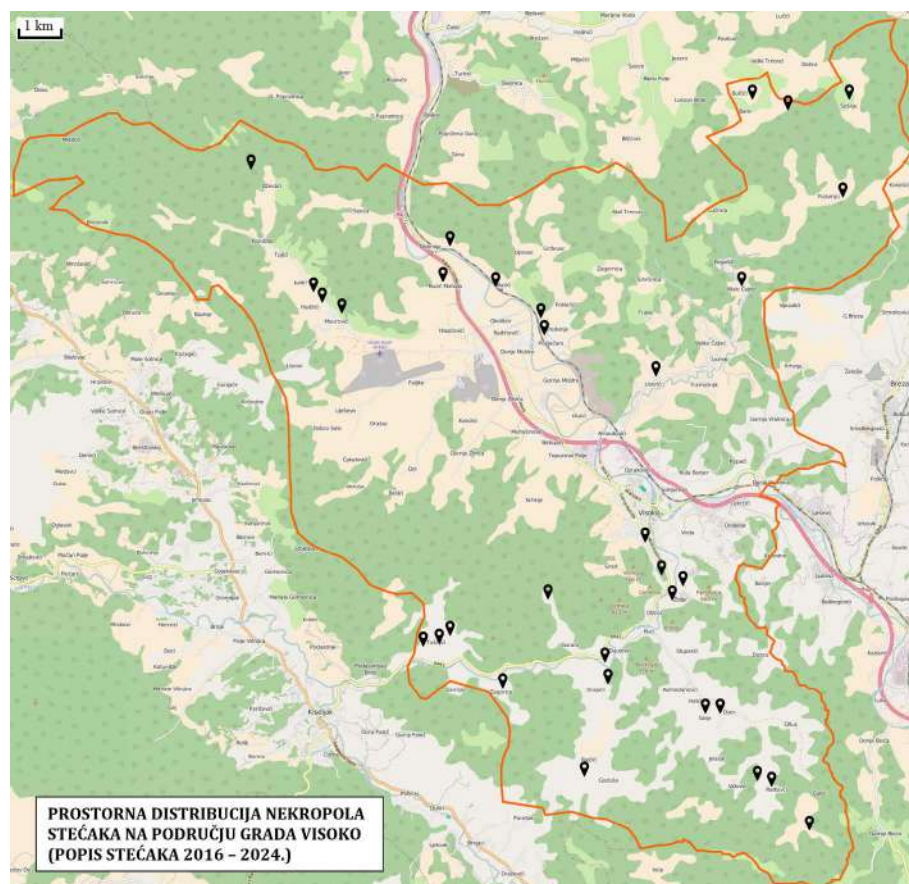
Oslikani statistički podaci dugo vremena predstavljali su zvaničnu sliku o stećcima na visočkom području. Iniciranjem projekta popisa stećaka u organizaciji Zavičajnog muzeja u Visokom ovo stanje je značajno promijenjeno. Terenskim aktivnostima provedenim u periodu od 2016. do 2024. godine evidentirane su nove nekropole koje pokazuju da je područje središnje Bosne, odnosno širi prostor Visokog bio znatno bogatiji stećcima nego što se to do sada pretpostavljalo. Među obrađene 32 nekropole otkriveno je ukupno 8 novih nekropola koje se ne spominju ni u jednom relevantnom popisu stećaka izvršenom do sada za područje Visokog. Sve su prilike da će taj broj biti još veći jer je projekat još uvijek u toku (Karta 1).⁸

Neki problemi terenske obrade stećaka na primjeru nekropola Visokog i okoline

U narednim redovima predstaviti će se specifične okolnosti terenske obrade, odnosno popisa stećaka evidentirane tokom realiziranja projektnih aktivnosti na području Visokog u periodu 2016–2024. godine. U iznošenju pojedinačnih slučajeva pokušat će se pratiti hronološki slijed od planiranja i pripreme pa sve do implementiranja radova na terenu.

14.138 – Klisa (Visoko), 14.164 – Maurovići (Maurovići), 14.193 – Podvinjci (Podvinjci), 14.194 – Polje (Ginje), 14.196 – Brdo (Poriječani), 14.211 – Strana (Maurovići), 14.222 – Tušnjići (Tušnjići), 14.244 – Zagorice (Zagorice), 14.248 – Zbilje (Zbilje), 14.250 – Zgonovi (Malo Čajno).

⁸ Projekat nosi naziv “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području Grada Visoko sa procjenom stanja očuvanosti / oštećenosti”, a finansiran je od strane Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko-dobojskog kantona. U toku godine planirana je realizacija VI faze projekta. O dosadašnjim rezultatima projekta v. Đenana Ganić, “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti”, *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 1, Knjiga 1 (2020), 185–208; Đenana Ganić,): “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – III faza”, *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 2, Knjiga 1 (2022), 109–124; Đenana Ganić, “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – IV faza”, *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 3, Knjiga 1, (2024), 156–70.

Karta 1: Prikaz rasporeda nekropola stećaka na području Grada Visoko (2016–2024)
(Kartu izradio: Tarik Silajdžić)

1. Administrativna pripadnost (općinska/gradska nadležnost).⁹

Početnu tačku u realizaciji projektnih aktivnosti uvijek predstavlja analiza prethodno zatečenog stanja, odnosno referiranje na podatke ranijih istraživača. U slučaju prostora Visokog radi se o popisima publiciranim u tri navrata – 1967. i 1971. godine (Š. Bešlagić) te 1984. godine (P. Anđelić). Analizom tih podataka uočeno je da se u popisu iz '84. godine za Visoko navode nekropole koje danas više ne čine sastavni dio administrativno-upravnog teritorija Grada Visoko, što smo već kratko gore spomenuli. U pitanju su nekropole Trnovci, Sebinje, Vijesolići i Ostrlja, koje danas pripadaju teritorijama susjednih općina Kakanj, Breza i Vareš.¹⁰ Ovaj momenat naročito je važan u slučajevima nekropola koje se nalaze u pograničnim područjima te je potrebno biti naročito obazriv i ne žuriti pri pripisivanju nekropola ovom ili onom području bez prethodne temeljite provjere. U većini slučajeva radi se samo o usporredbi situacije na terenu s katastarskim planom, odnosno identifi-

⁹ Podrazumijeva se pitanje teritorijalne pripadnosti nekropola, a ne nadležnost nad izvođenjem radova u smislu Zakona o zaštiti kulturne baštine ZE-DO kantona, koji propisuje kriterije prema kojem određeni subjekti imaju pravo provođenja istraživanja i implementiranja mjera zaštite nad kulturnim dobrima. Prema Zakonu, terenski radovi ne mogu se vršiti bez saglasnosti Kantonalnog zavoda za zaštitu spomenika (Član 24). Budući da Zeničko-dobojski kanton još uvijek nema osnovan Zavod za zaštitu spomenika, odobrenje za radove u smislu Člana 27. Zakona traži se od Zavoda za zaštitu spomenika FBiH. U pogledu subjekata koji mogu da provode radove istraživanja i zaštite na kulturno-historijskim lokalitetima i spomenicima to su, pored Zavoda, "stručno pravno, odnosno fizičko lice pod neposrednim nadzorom i uputstvima Kantonalnog zavoda" (Član 26), "pravno ili fizičko lice koje ima odgovarajući kadar i opremu neophodnu za arheološka istraživanja" (Član 27) te "muzeji i pravna lica osnovana za obavljanje konzervatorsko-restauratorskih poslova..." (Član 44). Detaljnije v. Zakon o zaštiti kulturne baštine, *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona*, Godina V, Broj 2, Zenica, 2000.

¹⁰ Vidi fus. 5. Interesantno je primijetiti da, iako se radi o 1984. godini, kada je proces administrativno-upravne reforme i ukidanja sreskih općina (srezova) već bio davno završen još 60-ih godina, Anđelić i dalje navodi ova mjesta kao dio teritorija općine Visoko. Razlog tome je vjerovatno što se u preuzimanju ovih podataka oslanjao na Milenka Filipovića, koji je svoj tekst pisao u sasvim drugim društveno-političkim, ali i administrativno-upravnim uslovima. O promjenama lokalne samouprave v. Mirko Pejanović, "Društveno-istorijski razvoj lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću", *Pregled. Časopis za društvena pitanja*, Broj 3 (2014), 27–70.

kaciji tačne lokacije nekropole i njeno pozicioniranje/preklapanje s katastarskim planom. Radi se o relativno jednostavnom postupku koji je olakšan mogućnostima trenutnog uzimanja koordinata u realnom vremenu uz pomoć modernih GPS tehnologija te dostupnošću katastarskih podataka i planova putem online platformi (u slučaju BiH to je www.katastar.ba). Nekropola stećaka u Vijasolićima prvobitno je podvedena pod teritorij Grada Visoko. Međutim detaljnom usporedbom situacije na terenu s katastarskim planom utvrđeno je da se stećci nalaze na prostoru Općine Breza, svega 20-ak metara izvan visočkog teritorija. Na isti način nekropola stećaka Križ u Trnvcima atribuirana je prvobitno prostoru Visokog, da bi u konačnici bilo utvrđeno da se radi o prostoru Općine Kakanj. Konfuziju je unijela okolnost da autori spominju samo naziv “Trnovci”, dok danas postoje naselja Mali Trnovci i Veliki Trnovci, od kojih prvi pripada Gradu Visoko, a drugi teritoriji Općine Kakanj.

2. Terminološka neusklađenost – potreba za komparativnom analizom podataka. Uvidom u raspoloživu građu zapažene su velike oscilacije u kvaliteti i obimu iznesenih podataka među autorima, što nameće potrebu za komparativnom analizom izvora u pokušaju tačne ubikacije i identifikacije nekropola. Mnogo je slučajeva u kojima je usljed nedorečenosti i previše šturih informacija ostavljeno prostora za pojavu dilema raznih vrsta, što pokazuje da je u svakom momentu pred sobom potrebno imati sve raspoložive izvore kako bi se dobila potpuna slika. Npr. dok Bešlagić donosi naziv nekropola Slatina u Maurovićima,¹¹ Anđelić za istu tu nekropolu kaže Hadžići u Radovlji.¹² Zatim Bešlagić spominje nekropolu Grebac u Poriječanima,¹³ dok za istu nekropolu Anđelić navodi lokalitet Pode u Grđevcu.¹⁴ U oba spomenuta slučaja prostorne

¹¹ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 168.

¹² Anđelić, *Visoko i okolina kroz historiju I*, 189.

¹³ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 167.

¹⁴ Anđelić, *Visoko i okolina kroz historiju I*, 190.

odrednice nisu dovoljno dobro riješene s atribucijama koje danas ne odgovaraju stanju na terenu. Razlog tome mogao bi se tražiti u načinu prikupljanja podataka. Dok se Bešlagić po vlastitom priznanju u velikoj mjeri oslanjao na podatke dobijene posredno putem Mehmeda Mujezinovića, stručnog saradnika Zavoda za zaštitu spomenika BiH u Sarajevu,¹⁵ koji nije bio iz Visokog i samim time nije mogao dovoljno dobro poznavati teren, Anđelićev kratki popis nekropola u velikoj mjeri oslanja se na rad Milenka Filipovića koji, kako smo već istakli, nije bio stručnjak iz oblasti materijalne kulture srednjeg vijeka, te je pisao u sasvim drugim društveno-političkim, odnosno teritorijalno-upravnim prilikama s prve četvrtine 20. stoljeća. Prema tome, jedini način prevazilaženja ovih prepreka jeste empirijski metod istraživanja koji se temelji na direktnom opažanju i iskustvu, a ne na proizvoljnoj interpretaciji i tuđim riječima.

- 3. Onomastičke promjene.** Jedan od čestih slučajeva prilikom obrade stećaka jesu razlike u prostornom određenju nekropola stećaka. Nekropole koje su ranije registrovane pod jednim imenom ili lokacijom danas su poznate pod nekim drugim imenom, što unosi dosta konfuzije u terenski rad te može rezultirati iznenadnim “pro-nalaskom” novih nekropola stećaka. Jedan od izrazitih primjera na području Visokog su nekropole stećaka Brdo i Grebac u selu Poriječani, koje više nisu poznate pod tim toponimima. Umjesto njih javljaju se toponimi Pode i Zagornica, na kojima se danas nalaze stećci, ali koji nisu poznati u ranijoj historiografiji pod tim imenom. Dakle, savremeni katastarski popisi, odnosno nazivi ne odgovaraju ranije zabilježenim imenima. Ukoliko se tome doda i tendencija da se nazivi mjesta s vremenom mijenjaju ili gube u potpunosti, onda dolazimo do potpunog gubljenja oslonca u onomastičkom identificiranju nekropola na terenu. Jedan od najsigurnijih načina rješavanja ovog problema je geodetsko snimanje, od-

¹⁵ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, fus. 180.

nosno georeferenciranje svih nekropola koje ostavlja trajni zapis o poziciji pojedinih stećaka unutar nekropole u vidu apsolutnih tačaka bez obzira pod kojim imenom se trenutno vodi. Kao obavezna prateća aktivnost trebala bi predstavljati fotodokumentacija – kolekcija fotografija s posebnim naglaskom na okruženje kao referentnim tačkama u slučaju da kasnije nismo sigurni u tačnu lokaciju. Zbog toga svaku promjenu u ovom smislu potrebno je dokumentovati na vrijeme kako bi kasnije generacije istraživača bile u stanju lakše i potpunije pristupiti izučavanju stećaka.

Još jedan izraziti primjer u ovom pogledu predstavljaju nekropole stećaka u naseljima Ginje i Dvor. U naselju Ginje “*u zaseoku Gorašnica, na lokalitetu Glavica*” navodi se nekropola od 10 stećaka.¹⁶ U susjednom selu Dvor na dva mjesta, “*na brežuljku Gorašnica*” i “*na Glavici ispod brežuljka Gorašnica*”, spominje se postojanje dvije nekropole stećaka.¹⁷ Navedeni podaci jasno pokazuju koliko u pojedinim slučajevima samo na osnovu onomastike može biti teško na terenu provjeriti iznesene informacije. Terenskim radovima na ovom prostoru uspjele su se evidentirati dvije nekropole: na lokalitetu Glavica u selu Ginje (15 stećaka) i u selu Dvor na obraslom brežuljku Gorašnica (5 stećaka).¹⁸

4. **Pogrešna prostorna atribucija.** U određenim slučajevima utvrđena je i pogrešna prostorna ubikacija nekropola. Jedan takav primjer na prostoru Visokog je nekropola “*kod vrela Brijesta*”, koju Anđelić smješta u Buziće na desnoj obali rijeke Bosne, iako je Bešlagić u svom opisu bio eksplicitan: “*u zaseoku Mokronoge, na lijevoj obali rijeke Bosne, na lokalitetu Brijest...*”.¹⁹ Ipak, ni sam Bešlagić nije uspio u potpunosti izbjeći onomastičku zamku, te zaselak Mokronoge podvodi pod naselje Buzići. Konfuziju je unijela činjenica

¹⁶ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 169.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ganić, “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka”, 200–202.

¹⁹ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 168.

što naselje na lijevoj obali Bosne nosi naziv Buzić-Mahala (B. Mahala), dok se ono na desnoj obali naziva jednostavno Buzići.

5. **Privatizacija zemljišta.** Poseban metodološki problem u istraživanju i konzervaciji stećaka je pitanje privatizacije zemljišta, odnosno kupovine parcela na kojima su registrovane nekropole stećaka za potrebe izgradnje. Ovakav scenario predstavlja posljedicu neusklađenosti rada državnih organa, tj. gradskih uprava s radom muzejskih ustanova.²⁰ Iako su lokaliteti od kulturno-historijskog značaja na određenom području najčešće registrovani u stručnoj literaturi, odakle obično i dopijevaju u gradske planove prostornog uređenja, vrlo često se dešava da organi gradskih službi (Služba za urbanizam) bez prethodne provjere i konsultacije s nadležnim ustanovama privatnim licima prodaju parcele sa stećcima, čime se ugrožava njihovo postojanje. Nažalost, nekoliko takvih slučajeva potvrđeno je i na prostoru Visokog, kao što je nekropola Glavica u Ginju ili nekropola Polje u Podgoranima. U prvom slučaju radi se o kupovini zemljišta bez vršenja ikakvih intervencija na nekropoli, dok je u drugom slučaju izvršena djelimična devastacija nekropole nakon prelaska zemljišta u privatno vlasništvo.²¹

²⁰ Zakon o zaštiti kulturne baštine Zeničko-dobojskog kantona (dalje Zakon; februar 2000) predstavlja osnovni zakonski okvir koji propisuje čitav set mjera s ciljem zaštite kulturno-historijskog naslijeđa na području ovog kantona. Iako se ni u jednom članu ne tretira konkretno pitanje kupovine zemljišta na kojem se nalaze registrovana dobra baštine (član 41. Zakona odnosi se na pokretna dobra), takve aktivnosti obuhvaćene su nizom mjera, odnosno naredbi propisanih ovim Zakonom. Prema članu 8. Zakona, zabranjena je svaka radnja "kojom se neposredno ili posredno može izmijeniti ili narušiti svojstvo dobra baštine", dok član 31. Zakona jasno govori da se "dobra baštine ne smije koristiti na način koji je suprotan izvornoj namjeni dobra...ili se korišćenjem dobra oštećuje ili umanjuje njegova autentičnost i vrijednost ili skrnavi njegov značaj". Budući da kupovina/prodaja zemljišta na kojima se nalaze stećci vrlo često za posljedicu ima njihovo izmještanje ili u najgorem slučaju i potpunu devastaciju, navedeni članovi su u ovim slučajevima sasvim primjenjivi. Detaljnije v. Zakon o zaštiti kulturne baštine, *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona*, Godina V, Broj 2, Zenica, 2000.

²¹ Postoje, naravno, slučajevi u kojima se parcele s nekropolama stećaka od ranije nalaze u privatnom posjedu, međutim ovdje ih nećemo navoditi iz razloga što do sada nisu zabilježeni slučajevi u kojima su vlasnici tih parcela onemogućavali njihovu obradu uskraćujući pristup zemljištu.

6. Rizična područja. U fazi ubikacije i pristupa nekropolama stećaka evidentirani su i slučajevi nekropola koje se nalaze na područjima koja predstavljaju zone opasnosti te stoga nisu adekvatne za bilo kakve radove. U prvom redu misli se na nekropole u minskim područjima kao što su nekropole Devetak i Luka u Ratkovcima.²² Ovakve situacije nisu tako česte, zbog čega se i desilo da se tek nakon izlaska na teren utvrdi da se radi o visoko rizičnom području, što je kasnije potvrdila i karta opasnosti DRAS-a.²³ U razgovoru s mještanima, međutim, utvrđeno je da se radi o parcelama očišćenim od mina, od kojih je jedna djelimično bila u aktivnoj poljoprivrednoj upotrebi. Iako ne česte, ovakve i slične situacije pokazuju da je, bez obzira na stepen vjerovatnoće, prije izlaska na teren neophodno konsultirati relevantne institucije i baze podataka s ciljem adekvatne pripreme projektnih aktivnosti, naročito u slučaju projekata kakav je popis i obrada stećaka koji najvećim dijelom leže daleko van gradskog područja u nerazvijenim ruralnim i teško pristupačnim krajevima. Obavezan sastavni dio pripremnihi aktivnosti trebao bi biti i neformalni razgovor s mještanima čije poznavanje lokalnog područja može biti od velike pomoći u planiranju i organizaciji rada, uključujući i izbjegavanje svih rizika i opasnosti.

7. Nepristupačnost terena. Jedan od značajnih problema u procesu evidentiranja nekropola stećaka je i njihova lokacija na nepristupačnim i teško dostupnim područjima, gdje je onemogućen ili izrazito otežan prilaz motornim vozilima. Pored očiglednog fizičkog napora najveći problem u ovom slučaju je logističke prirode – znatno je otežano prenošenje opreme i alata potrebnog za rad,

²² Nekropola Čifluk u Kralupima također se nalazi u označenom minskom području, međutim, njena tačna pozicija na terenu još uvijek nije uspješno riješena.

²³ DRAS, skraćenica za *Disaster Risk Analysis System* (<https://drasinfo.org/>), online je platforma koja svim korisnicima pruža pregled područja ugroženih minama, ali i područja gdje postoji opasnost od poplava, klizišta, zemljotresa i požara. Pretraživanje je također moguće vršiti po kriteriju općina, odnosno teritoriju Federacije i Republike Srpske.

uključujući geodetske instrumente, fotoaparate, dronove, tablete i drugu dokumentacijsku opremu. Pored toga, zbog udaljenosti od naseljenih mjesta i težine pristupa ekipe su često ograničene u pogledu trajanja boravka na terenu, posebno ako se lokalitet može dosegnuti samo pješice. Izraziti primjeri u tome pogledu su nekropole Grabošić u Džindićima, Dolovi u Čatićima i Brdo u Bulčićima, do kojih je bilo moguće doći samo pješice nakon najmanje pola sata hoda po brdovitom terenu.

- 8. Stećci/nekropole zarasli u vegetaciju.** Jedan od čestih i ozbiljnih problema na koji se nailazi tokom terenskih istraživanja stećaka jeste njihova obraslost vegetacijom, a prisutan je na 90% nekropola na području Visokog. Vremenom, usljed prirodnih procesa, stećci bivaju djelimično ili u potpunosti prekriveni slojevima mahovine, lišajeva, trave, niskog rastinja, grmlja pa čak i korijenjem drveća. U šumskim područjima stećci se nerijetko nalaze pod gustim slojem opalog lišća, zarasli u gusto šiblje ili čak pod korijenjem stabala kakav je slučaj s pojedinim stećcima na nekropolama Podgorani, Džindići, Dimnjak i Dolac u Tušnjicima te nekropoli Devetak u Ratkovcima (Slika 1). S druge strane, na zapuštenim livadama i pašnjacima visoka trava i biljni pokrov otežavaju vizualno prepoznavanje i snimanje stećaka. U oba slučaja, dakle, dolazi do otežane identifikacije i kartiranja, zbog čega je obično neophodno poduzeti ozbiljne radove čišćenja, orezivanja ili okopavanja.

Pored problema vezanih za dokumentiranje vegetacija dugoročno utiče i na očuvanost samih spomenika. Mahovine i lišajevi pospješuju zadržavanje vlage na površini kamena, što ubrzava biološko-hemijsko trošenje, dok korijenje može prouzrokovati fizička oštećenja, naročito kod lomljivijih ili već napuklih primjeraka. U posljednjem slučaju moguće je očekivati i oštećenje arheoloških ostataka ispod samih stećaka, pri čemu se svakako misli na ljudske ostatke koji nisu ništa otporniji na djelovanje ovih faktora od kamena konglomerata ili pješčara. Iako su slučajevi drastične

ugroženosti strukture stećaka rastom stabala posvjedočeni na velikom broju nekropola Visokog, do sada nije provedeno ni jedno istraživanje koje bi uključivalo i izmještanje stećaka sa svoje pozicije, tako da nismo u stanju iznositi nikakve određenije tvrdnje po ovom pitanju. Ono što je izvjesno, međutim, jeste da problem vegetacije dodatno naglašava potrebu za kontinuiranim održavanjem lokaliteta sa stećcima, kao i za uvođenjem preventivnih mjera zaštite koje uključuju periodično uklanjanje vegetacije, o čemu će posebno biti govora u nastavku rada.

9. Nekropole stećaka kao mjesta formiranja divljih deponija. Tokom terenskih istraživanja zabilježen je i slučaj (nekropola Grebljice, Goduša) u kojem je prostor nekropole stećaka u potpunosti bio prekriven otpadom, čime je bilo ne samo onemogućeno uočavanje i dokumentovanje stećaka već je i sam lokalitet degradiran u prostornom, ambijentalnom i simboličkom smislu (Slika 2). Stećci su bili fizički nedostupni, zarobljeni ispod naslaga smeća, što predstavlja jedan od najdrastičnijih oblika zapuštanja i nebrige prema kulturnom naslijeđu. Ovakve situacije rezultat su nedostatka lokalne svijesti o vrijednosti kulturnih dobara, ali i izostanka sistemске zaštite i fizičke kontrole prostora u kojem se nalaze nekropole. Prevencija ovog vida devastacije moguća je kroz jasno obilježavanje lokaliteta tablama s informacijama o statusu kulturnog dobra, edukaciju lokalnog stanovništva o značaju stećaka, ali i uvođenje redovnih inspekcijskih nadzora. Dugoročno, najefikasniji model zaštite jeste uspostavljanje odgovornosti kroz lokalnu samoupravu i mjesne zajednice, koje bi bile zadužene za nadzor, čišćenje i prijavu svih oblika nelegalnog korištenja prostora nekropola.

10. Stećci utonuli u zemlju. Prilikom terenskog rada, naročito u šumskim područjima, najčešće se nailazi na situaciju gdje su stećci duboko utonuli u zemlju, zbog čega je vrlo teško uraditi tipološku klasifikaciju (slučajevi sa skoro svim nekropolama; ističu se

nekropole Kadinjača (Uvorići), Lopate (Zbilje), Klisa (Visoko), Grabošić (Džindići), Strane (Maurovići), Dimnjak (Tušnjići), Devetak (Ratkovci) i Brdo (Bulčići)). Ukoliko je vidljiv samo manji dio stećka, skoro je nemoguće razlikovati sanduk od sanduka s postoljem ili sljemenak od sljemenaka s postoljem. To, naravno, nije slučaj ukoliko je stećak nagnut na jednu ili drugu stranu, pa su istovremeno vidljivi i gornji i donji dio, međutim u situacijama kada je donja polovina stećka u potpunosti prekrivena zemljom, tipološku klasifikaciju stećaka nije moguće odrediti, što u konačnici neminovno dovodi do iskrivljene ili nepotpune klasifikacije. Stoga se nameće postupak iskopavanja kao jedino sredstvo prikupljanja datih podataka. Jednom iskopan stećak, međutim, predstavlja u isto vrijeme opasnost budući da se ostavlja otvor u zemlji koji se s vremenom neminovno puni vodom koja ga još više oštećuje i ukopava u zemlju.²⁴ Postavlja se stoga pitanje da li je opravdano potpuno iskopavanje stećka s ciljem određenja tačne tipologije i ako jeste, da li je potrebno ostaviti stećak otkopanim ili ga vratiti u prvobitno stanje, odnosno zatrpati. Odgovor na ovo pitanje postaje jasan ako se u obzir uzmu i drugi rizici koji nastaju kao posljedica postupka iskopavanja jednog stećka. U pitanju je rizik od narušavanja grobnog konteksta, odnosno devastacije arheoloških ostataka, kako osteološkog materijala tako i popratnih grobnih priloga i nalaza. U trci za tipološkim podacima kopanjem otvora u zemlji rizikujemo da izgubimo mnogo više. Očuvanje arheološkog konteksta imperativ je u svakom terenskom arheološkom istraživanju te je u ovim situacijama možda ipak najbolje ne pribjegavati otkopavanju stećaka, bez obzira na nepotpune tipološke podatke.

²⁴ Postupak potpunog iskopavanja stećka izvršen je samo u jednom slučaju, a radi se o nekropoli Lopata na Zbilju. U pitanju je manji sljemenak (stećak br. 4) koji je samo vrhom krova virio iz zemlje. Na kraju je napravljen kvadratni iskop zemlje dubine 0,50 m koji je prvobitno ostavljen otvoren (iskopan) s namjerom da stećak bude vidljiv. Međutim, nakon nekog vremena otvor se napunio vodom te je izvršeno ponovno zatrpavanje stećka upotrebom sitnog šljunka radi bolje drenaže (Slika 3).

11. Sekundarna upotreba stećaka. Na terenu su zabilježeni i slučajevi gdje se stećci nalaze u sekundarnoj poziciji kao predmeti kojima je data druga namjena. U pitanju je ranija praksa koja se danas uglavnom više ne primjenjuje usljed popularizacije humanističkih i kulturoloških studija te poboljšanog statusa stećaka kao zaštićenog kulturološkog fenomena bosanskog i evropskog srednjeg vijeka (UNESCO).²⁵ Najizrazitiji primjer sekundarne upotrebe stećaka u Visokom je nekropola u Podvincima. Za izgradnju lokalne Djevojačke džamije iskorišteno je 10-ak stećaka s nekropole koji su i danas vidljivi u fasadi temelja (Slika 4). U ostalim slučajevima radi se o upotrebi stećaka za gradnju korita za vodu (Brečak-Buzići, Slika 5) i polaganje željezničke pruge (Grebac-Poriječani, Brečak-Buzići; Slika 6-7)²⁶. Svi navedeni slučajevi predstavljaju potpunu desakralizaciju stećaka kao nadgrobni spomenika gdje je u cijelosti zanemaren njihov memorijski, simbolički i kulturni aspekt.

12. Dislociranje nekropola (s originalne pozicije). Iako predstavlja vid devastacije nekropola zbog narušavanja *in situ* pozicije, ovaj slučaj ipak izdvajamo kao zasebnu kategoriju iz razloga što pomjeranje stećaka nije izvršeno s ciljem njihovog uništavanja. Umjesto toga vlasnici zemljišta izmještaju stećke u neoštećenom stanju na

²⁵ U kontekstu stećaka kao zaštićenog kulturnog fenomena svakako valja istaknuti da je 15. jula 2016. godine ukupno 20 lokaliteta sa stećcima s prostora Bosne i Hercegovine uvršteno na UNESCO listu svjetske baštine. Radi se o nekropolama Radimlja (Stolac), Grčka glavica (Konjic), Kalufi (Nevesinje), Borak (Rogatica), Maculje (Novi Travnik), Dugo polje (Jablanica), Gvozno (Kalinovik), Grebnice (Bileća), Bijača (Ljubuški), Olovci (Kladanj), Mramor (Olovo), Kučarin (Goražde), Boljuni (Stolac), Dolovi (Trnovo), Luburića polje (Sokolac), Potkuk (Berkovići), Bečani (Šekovići), Mramor (Foča), Čengića Bara (Kalinovik), Ravanjska vrata (Kupres). Na listu je dospjelo i 8 nekropola s prostora Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Detaljnije o projektu v. <https://whc.unesco.org/en/list/1504/> (posjećeno 18.9.2025. godine).

²⁶ Veliki broj kamenih ulomaka većih dimenzija pravougaone forme i oblika pronađen je i u potoku ispod samog mosta. Jedinu (i najbližu) izvor za ovaj materijal je nekropola Grebac u Poriječanima koja se nalazi na istom mjestu te bi bilo i logično pretpostaviti da se radi o stećcima s ove nekropole.

dijelove zemljišta na kojima neće biti prepreka za odvijanje svakodnevnih aktivnosti. Najizrazitiji primjer je opet nekropola u Podvincima, na kojoj je najveći dio stećaka na nekropoli, njih 16, pored onog dijela stećaka ugrađenih u temelje Djevojačke džamije, izmješten s izvornog mjesta i grupisan na način koji je odgovarao široj zajednici. Tačnije, formirane su dvije odvojene skupine stećaka u kojima su stećci položeni podužno pravolinijski jedan do drugog u pravcu istok – zapad (Slika 8).

- 13. Potpuna devastacija stećaka/nekropola.** Predstavlja najrigorozniji slučaj postupanja s ovim tipom spomeničkih cjelina koji je, nažalost, potvrđen na nekoliko lokaliteta na području Visokog. Očituje se u dva pravca – uništavanje nekropola mašinskim djelovanjem u toku građevinskih radova i pljačkanje grobova. Najizrazitiji primjer za sada predstavlja velika nekropola u Slatini (Radovlje), koja je polaganjem lokalne ceste 70-ih godina presječena na dva dijela, prilikom čega je veliki broj stećaka uništen.²⁷ Isti slučaj je i s obližnjom nekropolom Strane u Maurovićima. Nekropola Brijest u B. Mahali u potpunosti je uništena građevinskim radovima (područje nekropole zaravnjeno mašinskim putem, a stećci gurnuti u jarak), dok je nekropola Polje u Podgoranima također devastirana građevinskim radovima u režiji privatnih lica prokopavanjem jaraka za polaganje elektrokablova. Pljačkanje grobova nije zabilježeno ni na jednoj do sada obrađenoj nekropoli. Ploča od konglomerata na nekropoli stećaka Grebljice u Goduši je u nekom momentu temeljito potkopana (Slika 9), međutim vjerovatno se radi o djelovanju živoranja a ne o antropogenom djelovanju.

²⁷ Iz usmene tradicije ostalo je sačuvano da su na privatnom posjedu Mustafe Ibriševića u Slatini otkriveni grobovi sa skeletima “natprosječne veličine” koji su kasnije samo zaravnjeni mašinskim putem. Nije poznato, međutim, da li se radilo o ukopima ispod stećaka ili o običnom polaganju u zemlju bez grobnog obilježja.

14. Mahovina i lišajevi na stećcima. Jedna od situacija koje se vrlo često susreću na terenu su stećci čija je površina djelimično ili u potpunosti obrasla mahovinom i drugim oblicima sitnih bioorganizama.²⁸ U procesu deterioracije²⁹ kamena struktura može poprimiti izgled erodirane grube površine s naslagama praha i zemlje te “listanje”, odnosno pucanja kamena.³⁰ Među različitim pristupima rješavanju ovog problema naročito uspješnim pokazao se indirektni pristup koji podrazumijeva promjenu okolišnih faktora, tačnije smanjenje ili potpuno sprečavanje kontakta s vodom s ciljem onemogućavanja rasta mikroorganizama.³¹

Kada su u pitanju nekropole stećaka, potrebno je istaknuti da do sada nije bilo studija koje su se bavile uticajem mikroorganizama na stećke, te su sve odluke o načinu pristupa ovom problemu prepuštene individualnom odabiru. Mišljenja smo, međutim, da postoje određeni momenti koji ovu raspravu ipak usmjeravaju u pravcu neophodnog uklanjanja mahovine i lišajeva s površine stećaka. Jedan od glavnih razloga je mogućnost vizuelne identifikacije i prepoznavanja koja se ogleda u sposobnosti digitalnog bilježenja osnovnih gabarita stećaka s čistim kamenim ploham i jasnim konturama te, od naročite važnosti, sposobnost evidentiranja ukrasa ili epitafa koji se mogu nalaziti pod biljnim naslagama. Drugi razlog tiče se fizičkih karakteristika kamena koji je vrlo često nepostojan i podlozan oštećenjima. U slučaju

²⁸ Pod ovim se podrazumijeva čitav niz različitih organskih materija koji se obično klasificiraju u 5 osnovnih grupa: bakterije, gljivice, alge, lišajevi i mahovina. P. S. Griffin, N. Indictor, R. J. Koestler, “The Biodeterioration of Stone: a Review of Deterioration Mechanisms, Conservation Case Histories, and Treatment”, u: *International Biodeterioration* 28, 1991, 188–192. (pristup ostvaren 23. septembra 2025, <https://repository.si.edu/server/api/core/bitstreams/77ad4ea8-28cb-4e52-ba8d-b0e94552c451/content>).

²⁹ Pod pojmom *deterioracije* podrazumijeva se fizička ili hemijska šteta objekata od historijskog, umjetničkog ili ekonomskog značaja izazvana biološkim organizmima. Griffin – Indictor – Koestler, “The Biodeterioration of Stone”, 187–188.

³⁰ Ibidem, 188.

³¹ Ibidem, 194.

nekropola na području Visokog glavni materijal za izradu stećaka bili su kamen konglomerat i pješčar. Oba su sedimentnog porijekla i podložni oštećenjima razne vrste (pucanje i mrvljenje kod konglomerata, "listanje" kod pješčara), što čini idealno tlo za razne bioorganizme koji svojim korijenom mogu prodrijeti u mikropukotine kamena, uzrokujući i pospješujući raslojavanje i ljuštenje površine. Prema tome, mahovina i lišajevi, iako vizualno doprinose atmosferi "zaborava" koja prati mnoge nekropole, u većini slučajeva predstavljaju faktore rizika za dugoročnu očuvanost stećaka. Stoga se njihovom prisustvu mora pristupiti stručno, uz pažljivo vaganje između očuvanja materijalne supstance i simboličke autentičnosti spomenika.

15. Održivi pristup i promjena mehanizama upravljanja nekropolama stećaka. Uprkos brojnim terenskim kampanjama koje su uključivale čišćenje, snimanje i dokumentiranje nekropola sa stećcima, praksa je pokazala da se gotovo sve nekropole, bez izuzetka, već u roku od jedne do dvije godine ponovo nađu pod gustim slojem vegetacije. Ova pojava posebno je pogubna u slučaju atraktivnijih (većih) i historijski značajnijih nekropola, čija bi očuvanost i pristupačnost trebale biti prioritet u kulturnoj politici i upravljanju naslijeđem. Povratak u stanje zaraslosti predstavlja ne samo gubitak uloženog rada i truda već i simptom neadekvatnog i neodrživog modela upravljanja kulturnim dobrima. Korišten ovog problema, o kojem smo već pisali na drugom mjestu,³² leži u centraliziranosti sistema prema kojem jedna institucija, u ovom slučaju Zavičajni muzej, vrši i nadzor ali i terenske radove konzervacije (čišćenja) na nekropolama Visokog, što, naravno, nije dugoročno održivo. S obzirom na potrebu za kontinuiranim fizičkim održavanjem nekropola (košenje, uklanjanje rastinja,

³² Tarik Silajdžić, "Čemu služe i kome trebaju stećci? Decentralizacija, samoodrživost i prijedlog efikasnijeg modela upravljanja nekropolama stećaka", Izlaganje s Trećeg međunarodnog simpozija "Stećci u 21. stoljeću. Nove spoznaje i mogućnosti interpretacije", održanom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, 22. 10. 2024. godine.

čišćenje, manji radovi), predlaže se stoga model prema kojem bi se navedeni poslovi i upravljačke odgovornosti prenijele na mje-sne zajednice. Time bi se osigurala stalna prisutnost i briga na terenu, brža reakcija u slučaju vandalizma i oštećenja te ujedno postigla veća uključenost zajednice u zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa, čime se gradi osjećaj zajedništva i kolektiviteta. Kroz ugovorni odnos između Gradske uprave i mjesnih zajednica definisali bi se prava i obaveze, potrebna finansijska sredstva (na godišnjem nivou) namijenjena pokrivanju osnovnih troškova održavanja (npr. ljudska radna snaga, mašine, gorivo) te obavezna edukacija i nadzor nad radovima koju bi pružale stručne institucije, odnosno Zavičajni muzej Visoko.

- 16. Komercijalizacija stećaka – nekropole stećaka kao turistički resurs.** U uskoj vezi s prethodnom stavkom stoji i pitanje komercijalizacije stećaka, odnosno njihove upotrebe u cilju razvoja turizma. Ovaj momenat potrebno je spomenuti iz razloga što trenutno nijedna nekropola na području Visokog ne predstavlja aktivan turistički resurs uprkos postojanju realnog osnova za razvoj turističkih aktivnosti. Nekropole kao što su Groblje (Gorani), Krečana (Tušnjići), Devetak (Ratkovci), Brdo (Bulčići) i Polje (Podgorani), koje predstavljaju 5 najvećih nekropola na području Visokog brojeći zajedno skoro 250 stećaka (56% ukupnog broja), trebale bi biti okosnica razvoja nekroturizma³³ na području Visokog. Pa ipak, najdalje što se otišlo u tom pravcu je samo nekolicina postavljenih informacionih tabli. Stećci Visokog kao autentičan, vizualno upečatljiv i simbolički snažan segment u sklopu bogatog kruga srednjovjekovnog naslijeđa ovog kraja predstavljaju resurs koji bi trebao i može imati značajnu ulogu u lokalnom, ali i regionalnom turističkom razvoju. Međutim, njihovo uključivanje u turističku ponudu moguće je samo pod uslovom da prethod-

³³ Mirza Džananović, "Bosanskohercegovački potencijali razvoja nekroturizma", *Hercegovina*, 18 (2014), 233–245.

no budu ispunjeni osnovni preduslovi. Budući da većina nekropola ne ispunjava sve tehničke i konzervatorske uslove za masovni turizam, neophodno je najprije izvršiti **stručnu selekciju najadekvatnijih nekropola** koje bi činile jezgro buduće kulturne rute ili tematskog turističkog proizvoda. Kriteriji za selekciju, o kojima smo također pisali ranije,³⁴ mogli bi biti stepen očuvanosti i brojnost stećaka, pristupačnost nekropola, uravnotežena prostorna distribucija, zastupljenost ruralnih područja, privatno/državno zemljište itd. U daljem postupku nakon odabira nekropola za proces revitalizacije pristupilo bi se **definisanju imovinsko-pravnog okvira** kroz uspostavljanje posebnog stepena zaštite za odabrane nekropole, upis tereta na parcele te dopunu prostornog plana kao konačni akt imovinsko-pravne zaštite nekropola stećaka. Na kraju, **prijenosom nadležnosti na mjesne zajednice** i definisanim ugovornim odnosom s Gradskom upravom o pravima i obavezama pod stručnim nadzorom Zavičajnog muzeja osigurala bi se dugotrajnost i održivost svih implementiranih i planiranih aktivnosti.

U prethodnim redovima izloženi su neki od ključnih problema koji su pratili terensku obradu i konzervaciju stećaka na području Visokog izvršenu u periodu 2016–2024. godine. Faktori poput terminološke neusklađenosti i onomastičkih promjena toponima, te pogrešne prostorne atribucije otežavali su prostornu ubikaciju ranije registrovanih nekropola i ukazivali su na nedosljednost u ranijim istraživačkim pristupima koja je prevaziđena komparativnom analizom podataka te topografskim istraživanjima. Dodatno, terenski rad otežavali su i prisutnost sigurnosno rizičnih područja te nepristupačnost terena gdje nije bilo moguće mašinskim putem dopremiti opremu niti vršiti temeljit rad bez značajnih fizičkih i logističkih napora (Devetak – Ratkovci, Grabošić – Džindići, Dolovi –

³⁴ Vidi fus. 23.

Čatići). Međutim, faktori od najvećeg (direktnog) uticaja na rezultate istraživanja bili su obraslost nekropola u vegetaciju, utonuće stećaka u zemlju te sekundarna upotreba i devastacija stećaka kao oblici vještačkog ljudskog djelovanja. Zajednička karakteristika ovih slučajeva je visok stepen fizičkog rada neophodnog za postizanje prihvatljivog stepena vidljivosti te ujedno nemogućnost potpunog sagledavanja stećaka, što se u konačnici odražava u vidu dobijanja nedovoljno “čistih” fotografija te djelimičnoj, odnosno nepotpunoj tipološkoj klasifikaciji.

U zaključnom dijelu rada ukazano je na potrebu za promjenom mehanizama upravljanja i uvođenje održivih modela konzervacije nekropola stećaka prijenosom nadležnosti na mjesne zajednice, preko čega se razbija trenutni koncept centralizacije uprave i postiže veći stepen kontrole nad nekropolama stećaka. U uskoj vezi s tim stoji i pitanje komercijalizacije stećaka kao vid konzervacije kroz aktivnu upotrebu. U procesu stručne selekcije nekropola potpomognute organima Gradske uprave u rješavanju imovinsko-pravnih odnosa uspostavlja se trajni okvir za uspješnu komercijalizaciju i konzervaciju nekropola stećaka na području Visokog. U konačnici, rad ističe da je bez rješavanja osnovnih prepreka u terenskom radu i bez održivog sistema upravljanja proces zaštite stećaka osuđen na privremene i fragmentarne rezultate.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Štampa

- *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona*, Zenica, 2000.

LITERATURA

Knjige

- Bešliagić, Šefik. *Stećci Centralne Bosne*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1967.

- Bešlagić, Šefik. *Stećci. Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1971.
- Bešlagić, Šefik. *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.
- Filipović, Milenko. *Visočka nahija*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928.

Poglavlja

- Anđelić, Pavao. “Srednji vijek – doba stare bosanske države”, u: *Visoko i okolina kroz historiju I*. Visoko: Skupština opštine, 1984, 101–309.

Članci

- Džananović, Mirza. “Bosanskohercegovački potencijali razvoja nekroturizma”. *Hercegovina* 18 (2014): 233–245.
- Ganić, Đenana. “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti”. *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 1, Knjiga 1 (2020): 185–208.
- Ganić, Đenana. “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – III faza”. *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 2, Knjiga 1 (2022): 109–124.
- Ganić, Đenana. “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – IV faza”. *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 3, Knjiga 1 (2024): 56–70.
- Pejanović, Mirko. “Društveno-istorijski razvoj lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću”. *Pregled. Časopis za društvena pitanja*, Broj 3 (2014): 27–70.
- Silajdžić, Tarik. “Čemu služe i kome trebaju stećci? Decentralizacija, samoodrživost i prijedlog efikasnijeg modela upravljanja nekropolama stećaka”. Izlaganje s Trećeg međunarodnog simpozija “Stećci u 21.

stoljeću. Nove spoznaje i mogućnosti interpretacije”, održanom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru 22. 10. 2024. godine.

E-knjige i članci

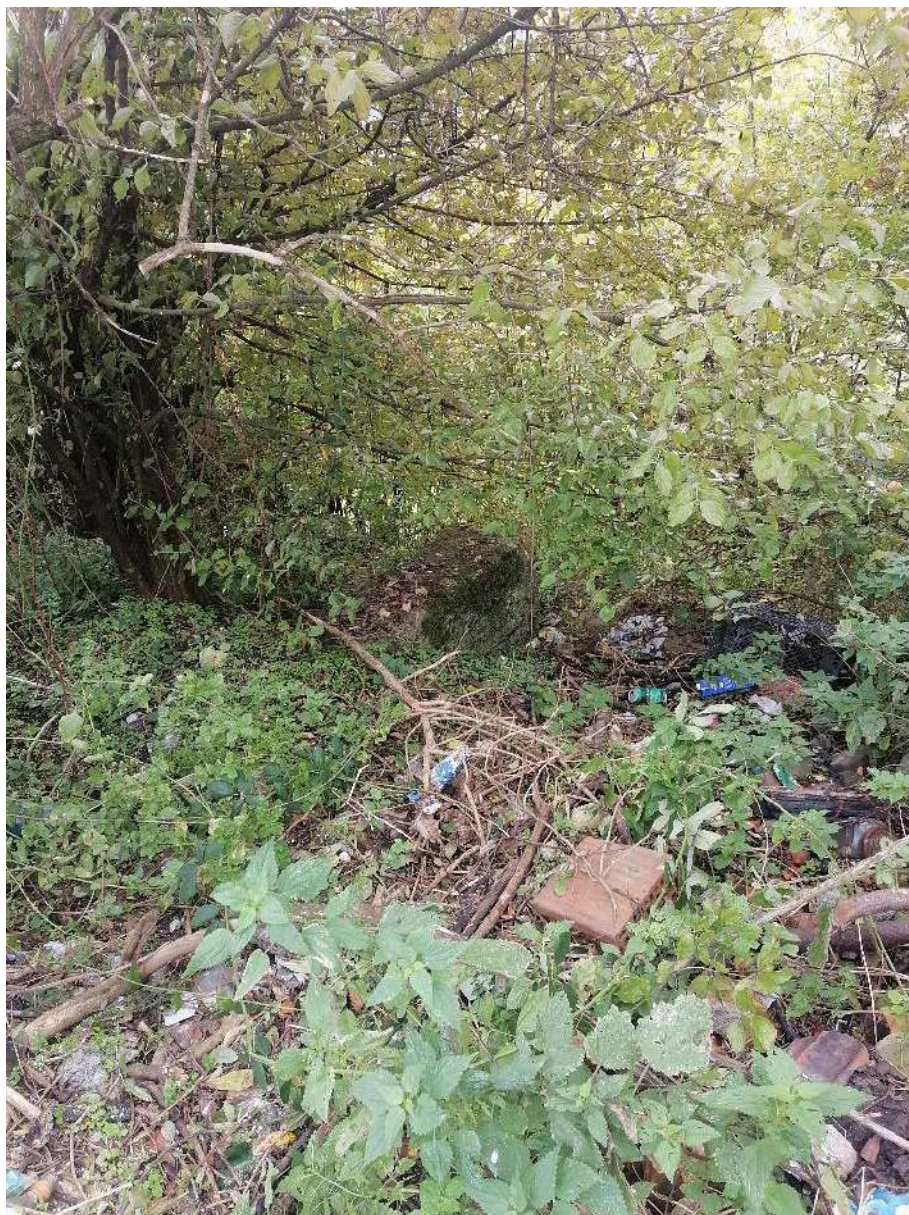
- Griffin, P. S., Indictor, N., Koestler, R. J., “The Biodeterioration of Stone: a Review of Deterioration Mechanisms, Conservation Case Histories, and Treatment”, u: *International Biodeterioration* 28, 1991, 187–207. (dostupno na: <https://repository.si.edu/server/api/core/bitstreams/77a-d4ea8-28cb-4e52-ba8d-b0e94552c451/content>).

World Wide Web

- “Stećci Medieval Tombstone Graveyards”, UNESCO World Heritage Convention (pristup ostvaren 18. septembra 2025. godine, <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>).

Slika 1. Nekropola Devetak, Ratkovci. Primjer stećka oštećenog rastom drveća

Slika 2. Nekropola Grebljice, Goduša na kojoj je formirana divlja deponija

Slika 3. Nekropola Lopata, Zbilje – stećak br. 4.
Prikaz pravilnog četvrtastog iskopa prije zatrpavanja šljunkom

Slika 4. Nekropola Podvinci. Stećci u temeljima džamije

Slika 5. Nekropola Brečak, Buzići. Stećci ugrađeni u korito

Slika 6. Nekropola Grebac, Poriječani. Stećak u gornjoj konstrukciji željezničkog mosta

Slika 7. Nekropola Grebac, Poriječani. Stećci u konstrukciji željezničkog mosta

Slika 8. Nekropola Podvinci, stećci grupisani u sekundarnoj poziciji

Slika 9. Nekropola Grebljice, Goduša. Ploča s vidljivim tragovima kopanja ispod

Summary

Some Problems of Field Processing and Conservation of Stećak Tombstones on the Example of Necropolises in the Visoko Area

This paper addresses key challenges encountered during the fieldwork and conservation of stećci tombstones in the Visoko area between 2016 and 2024. Issues such as terminological inconsistencies, toponymic changes, and inaccurate spatial attribution complicated the identification of previously recorded necropolises. Additional obstacles included security-risk zones, inaccessible terrain, overgrown vegetation, sunken monuments, and damage caused by human activity. These factors often led to incomplete documentation and limited typological classification.

The paper also highlights the need for sustainable heritage management by proposing the transfer of maintenance responsibilities to local communities, supported by municipal funding. It also emphasizes the role of selective commercialization, using stećci for cultural tourism, as a way to ensure long-term conservation. The study concludes that without solving basic fieldwork challenges and reforming the management system, efforts to protect stećci will remain partial and unsustainable.

